

ОЛЬГА
КОБИЛЯНСЬКА

Царівна

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2021

ЦАРІВНА

Повість

*Своїй матері
Марії з Вернерів Кобилянській
посвячує авторка*

I

Я родилася 29 падолиста...

Старі люди і сонники кажуть, що цей день — день недолі. Може. Однак мені не хочеться в те вірити. Я рада би приглянутися кожній речі до дна, я бажала би про все ясно думати, на все ясно дивитися — адже кожна проява має свої причини й наслідки, все підлягає строгим законам, лише ми не дуже на це зважаємо. Ми не дуже доходимо причин деяких прояв, що далися би не раз змінити на добре... Ні! Ми кажемо, що все має своє призначення і так мусить бути!..

Але чого я, властиво, тут доторкнулася! Мої погляди мені звисні, а хто інший не буде дуже цікавий знати філософічні висновки молодої дівочої душі, довкола мене глухота і нудьга, а самій власні думки безнастанно пережовувати, — це і томить, і не доводить ні до чого.

Не маю нікого, кого би мої думки й чуття в який-небудь спосіб могли зайняти хоч крихітку, на одну хвилинку. Чи воно злишне? Чи жіноче духовне життя менше цікаве, як її організм?.. Справді нічим не цікаве? Та ба! Чого захотілось!

Хто би мав мною займатися? Батька й матір утратила я в такому молодім віці, що й згадати важко, а коли дорога бабуня вмирала, мала я дванадцять років. Вуйко Іванович, гімназійний професор, і тітка (вона спольщена німкеня), при котрих тепер живу, то... та ні! Лучче не згадувати. Очі мимохить зайдуть слізьми, коло серця заболить, стисне, і годі буде дальше писати...

Всі вони мені не раді. Відчула й пізнала я це з тої хвилини, в котрій лише зачала думати. Моє довге рудає волосся давало кузинам та кузинкам причину до прикрих глумливих жартів та сміху. Лице моє їм «закрейдяне», а очі? Боже! Наче я тому винна, що вони для них завеликі?

— Чого це ти глядиш так перед себе, начеби перший раз світ побачила? — загомонить, бувало, на мене тітка гостро, сердито. А я прокинуся, мов та сполохана пташка. Кров у лице бухне, серце заб'ється скоріше... Я боялася на тітку або на кого-небудь з домашніх глянути сміло, ба навіть порядно очима повести. З часом привикла я не дивитись на нікого з людей, хіба лише на світ ясний, широкий...

— Наталка ходить так, як би в неї було нечисте сумління! — глумився часто найстарший кузин Муньо. — Нечисте сумління не глядить ніколи правим людям в очі!

Чи не має це мене боліти?

Я плакала по тихих ночах, що Бог дав мені такі великі очі... А одного разу, коли з дому порозходилися всі і я лише сама одна лишилася, забігла нишком до салону, де висіло велике дзеркало, і глипнула в нього... Двоє великих синяво-сірих... ні, зелених очей вп'ялилося сполохано в мене... і аж тепер я пересвідчилася, що вони всі що до одного говорили правду. І я від тої пори не дивилася майже ніколи більше в дзеркало; а коли й кинула часом в нього оком, то чинила це лише тоді, як було конче потрібно. Але чому моя дорога бабуня любила ті очі й цілувала, ой, як часто цілувала!

— Солодка моя малесенька русалонька, — шептала при тім, і великі тяжкі сльози затемнювали її вид. — Бог тебе не опустить, — говорила потішаючим голосом. — Він милосердний, добрий, а ти прецінь сирота!.. Ні, ти про те все будеш ще щасливою, не будеш вічно їсти ласкавого хліба! Так, Наталочко, рибонько моя, так... — А опісля дивилася нерухомо перед себе, думаючи бог зна над чим, і втирала сльози з очей.

— Бабуню! — питала я раз, — чому ви якось-то казали, що вам на мій вид накидується на силу думка, буцімто я до терпіння вродилася; і що, коли я родилася, жебраки та якісь убогі у дім, наче кликані, заходили і просили то молока, то хліба, то грошей; це, казали ви, злий знак на будуче, не буду щастя мати... Бабуню! Терпіти — значить то, як когось щось дуже болить? Так, наприклад, коли тебе руки і ноги болять в мокре і холодне врем'я? Так, бабуню?.. Бабусенько моя золота!

Але бабуня замість відповіді цілувала мене в очі та в чоло.

— Не зважай на мої слова, дитинко, — відповіла, усміхаючись якось сумно. — Я стара, та й... бачиш, у мене нема вже ні пам'яті доброї, ні думок ясних, говорю от так, щоби не мовчати, не думаючи нічого!

— Я буду дуже, дуже, дуже щаслива, бабусенько! — запевняла я її, притискаючи її руку то до уст, то до себе... А вона почала молитися...

Так, бабуня шептала молитву, а я, приклякнувши і спираючись ліктями на колінах, числила морщинки, що повкладалися над її очима, й дивилася нерухомо на її долішню губу, як вона під час шептання судорожно тремтіла...

* * *

Десь недалеко ударив грім і луна гуділа, котилася горами глухо, грізно, довго. Аж лячно ставало.

А опісля піднявся вихор. Гей! який дикий, несамовитий! Величезні біляві маси мряк димляться з глибоких ярів угору і мчаться в скаженім поспіху в ту сторону, куди їх вітер гонить, а все понад шпилі тих величезних, лісами вкритих гір, щоби вкінці піднятися високо під небо і заслонити його або відлетіти кудись у безвість... Коли сліджу за їх льотом, здається мені, що мушу отворити рамена широко, щоб і мене понесли з собою в якусь незнану щасливу далечину...

На горі вітер колише стрункі сосни; а вони так гнутьсь і клоняться! Аж до мене в світлицю долітає їх стогін і шум. Але то дзвенить для мене — як пісня, завсіди мила пісня. Я її любила ще малою. Не раз пролежувала годинами під старезними смереками і їх лагідне шепотіння впливало успокоююче на так часто зворушену дитячу душу. Тепер, коли я без дорогої бабуні така осамочена й не маю нікого, хто мене розумів би, ба лиш розуміти хотів, стали ліси й гори якимсь самотнім моїм світом і притулком...

Від нас до лісу недалеко, і я забігаю туди часто й тайком. Тітка сердиться, коли я на ліс лише вікном споглядаю; зве мене «лінюхуючою химерницею».

Що то значить: «химерувати»?

Коли я он там, на вершку гори або в глибині лісу, спиною нерухомо, то мені здається, що не маю пощо додому вертати. Там розходитьсь груди широко, легко, в серці немов щось ясне, сильне прокинеться і оживає. Там я і співаю, не раз навіть з полохливими пташками навперейми, любуючись власним голосом, як він далеко лісом лунає — і ніби дзвенить. Це так прегарно й весело, це так свобідно!

Зійшовши вниз, я не розказую нічого.

Ні одно словечко не перехоплюється через уста мої, що я там бачила, що пережила, яку міць принесла звідти в серці. Як, пробуючи свої сили, потрясала молодими смереками, як, ухопившись галуззя старих дерев, висіла немов метелик, як гойдалася, як, спинаючись без відпочинку на гору, спо-

чивала опісля в м'якім моху, гляділа в небеса; а там хмари, прозоро-білі, ледве замітні, улітали попід ніжну синяву далеко... далеко...

— Ти знов принесла з собою якогось земляного воздуха в хату, мовби у гробі лежала! — крикне, бувало, тітка терпко й змірить мене проникливо своїми зимними очима. А я через те вже й розбита. Слова ті немов мене б'ють. Мовчу. Що ж їй і відповідати? Воно й так не здалося би на нічо. Яка ж я чудна, злишня істота, на котру цілий світ сердиться, особливо відколи моя дорога бабуня розпрощалася зі мною навіки!

* * *

Домашні роботи сповняю спільно з «сестрами», однак мені ніколи не можна вивести тітку з критичного настрою супроти мене, вдоволити її хоч чим-тим. І це зле, і того не вдала, і цього не зрозуміла... Мені лише страх жаль стане, і я знов мовчу. Ні, мені вже годі боронитися!

— Чи в тобі кров замерзла, а уста занімили, що ти ніколи ані не всміхнешся і ходиш, мов та ледова краля? — загомонить тітка насмішливо на мене. А гуляю я, розвеселюся з молодшими, рознесеться подекуди й сміх мій городом, так і почую зараз: «Не знати, до чого ті сміхи, до чого ті безвстидні авантюри, чи, може, тому, що на світі так тяжко жити?»

— То, мамочко, лиш тим можна дуріти, в котрих нема ні совісті, ні чуття, — пояснює Лена, моя ровесниця. А тітка всміхнеться й потакне головою.

— Справді, — чула я раз, як говорила тітка до вуйка (а того я й до смерті не забуду), — доля з нами поступила дуже несправедливо. Окрім турботи о будучність власних дітей, маємо ще клопіт з Наталкою. Чудний це обов'язок, Мілечку! І звідки, питаюся, приходимо ми до нього? Як ти до того приходиш? Про себе я вже й не споминаю, я не жу-

рюся нею, Мілечку, не журюся ані цятенки. Для мене останеться це дівча раз назавсіди лише накиненою чуженицею, хоч у моїй груді б'ється тепле серце. Але ти? З того, що вона дитина твоєї сестри, не виходить, щоби ти кривдив свої діти, бо то, що я видаю на неї, могла би лучче видати на свої діти. Врем'я, нехай би вже там до лиха і виростала собі, коли мала який гріш, а то — нічого! Що ж бо значать ті чотири сотки і тих кілька срібних ложечок та тих прочих лахів, що осталися їй по твоїй матері і її родичах? Окрім того, Мілечку, вона не симпатична. О! я передвиджую, передвиджую доленьку моїх синів! Я знаю вже відтепер, що вона накинеться одному з них на карк, а як ні, то вчепиться одної з дівчат; а вони, звісно, добрі, то й будуть її терпіти. Ти гадаєш, що ні?

— Я гадаю, Павлинко, що ні. Я не журюсь нею. Вона віддасться. Ти не вважаєш, Павлинко, вона гарна...

— Гарна?! Ха-ха-ха! Приглянься лише, будь ласкав, ближче тій красі, тим довгим рудавим косам, котрих ніяк по-модному не укладеш на голові, тому чисто крейдяному лицю з тими зеленими нелюдськими очима, і скажи тоді, чи вона гарна! Ти не дивись, що в неї уста такі червоні — це хороблива червоність; зате в неї в лиці нема ні цятенки крові. Пригадай лиш собі, яка я була в її віці. Ти забув уже, Мілечку, що мене молодіж не звала інакше, як «Марія-Тереза»? Я була гарна, я визначалася межі всіма, але вона?! Окрім того, вона страшно зарозуміла. Ти не бачиш? Вона й головою не поверне в ту сторону, де знаходяться молоді люди, очей не підведе. Одним словом, незносе сотворіння! Іритує* й дразнить мене на кожному кроці. Придивись, наприклад, скільки вона по вечірках гуляє, і чи який молодий хлопець сяде біля неї балакати? Все лиш якісь старші вештаються коло неї.

* І р и т у в а т и — сердити, нервувати.

— Це правда, — відповів вуйко сумовито. — Вона подобається більше старшим. Мені вже кілька разів прийшлося від старших почути: «У вас дуже інтерна сестриниця!»

— Видиш? В ній єсть щось, що відпихає молодіж. Дивись, як наша Леночка розмовляє з молодіжжю, як її хлопці роєм обступають; а дивись на неї. Ах, мене не раз аж розпука обгортає, що вона зветься моєю своячкою. Оногди* я говорила їй, щоб була супроти мужчин приязнішою, привітнішою, не поводитилась, як та статуя, мовчаво та із спущеними віями. Відстрашуєш, — кажу їй, — і найглупішого дансера** від себе! А вона, Мілечку, — Матінко Божа! — витрищила тоті свої очиська на мене, кров бухнула їй в лице... з лютої, розуміється... устами лише так по-своєму згірливо рушила й не відповіла ані одним словечком! У вікно на вулицю то вміє й годинами дивитися або романи й інші безбожні дурниці читати. Недавно знов найшла я книжку під її подушкою в постелі. Ну, почула вона вже своє! Тобі, Мілечку, я все прощу, але що ти дозволив їй книжки читати, того не прощу тобі ніколи. Ти, мабуть, бабою останешся вівік-віки!

— Годі, душко, годі. Чого іритуватися? — втихомирював вуйко спокійно, як це було в нього в звичаю. — Я їй в день ангела не хотів нічого відмовити, так як і своїм дітям, а вона й не просила більше, як лише того, щоби в вільних хвилях і по домашній праці могла читати.

— Коли має вільну хвилю, то най гаптує або шиє. Але вона хоч яка велика й здорова, то й до того не здатна. Правда, до читання то лиш сядь собі вигідно, дивися вперед себе і вважай, щоби замість одної картки не обернути нараз двох. Боже мій, Боже, з тої дівчини не вийде ніколи щось порядне, хоч би я й не знати скільки неустанної праці й науки завдавала собі з нею!

* Оногди — одного разу, якось.

** Дансер — танцюрист, компаньйон в танці.

— Ну, ну, нехай уже... не велике діло! Вона сирота і, бачиш, одна з тих істот, над котрими добрі люди мусять і без любові мати милосердя. Я... видиш... я її... люблю, Павлинко. Мені здається що вона добра дитина. Впрочім... все ж таки вона донька моєї одніської сестри. Лише, щоправда, коби то хлопець, а то дівча...

— Аякже, дівча, — гомоніла тітка, — а то камінь дому. Коби хоч що то, кажу, були їй родичі лишили, а то нічого, хоч буком гони. Я не знаю, мабуть, кожний крейцар, що заробили, проїдали!

— Та де проїдали, Павлинко! Парохія була худа. А потому він... обертав кожний феник на книжки, на те дрантя, що осталося їй опісля. Бог його знає, що задумував він з ними між мужиками на селі! Щось-то він був мені раз споминав, що мусить дещо для своєї Наталки скласти. Та не вмів, бідака, нічого скласти. Смерть так і захопила обох, і на тім скінчилося.

Замовкли.

— Павлинко!

— Що, Мілечку?

— Не буде там уже далі кава готова? Я щось наче голод чую. Легуміни* не ситять мене ніколи!..

— Я досить чула.

На лиці мені наче мороз уклався, і я його в долоні втиснула. В горлі корч хапав; я затиснула зуби сильно, бо мені виривався зойк з уст...

І мимоволі попленталася я опісля в он той ліс.

Пощо писати, що в моїм серці діялося?

— Бабуню, бабусенько моя золота, чом ти мене покинула! — кликала я там в розпуці раз по раз... — Бабуню, бабуню... я камінь! Бабусенько моя дорога, я одна з тих, над котрими добрі люди мусять і без любові мати мило-

* Легуміни — ласощі (остання страва на обіді).

сердя!.. — І, ридуючи диким плачем, товкла я головою об дерева, обнімаючи їх, ніби бабуню...

Округ мене шелестіли, шамрали смереки... тихо, тихо, одностайно; а я все плакала.

— З мене не вийде ніколи щось порядне! О бабусенько моя золота, чом ти мене покинула!..

Опісля гляділа я на мале містечко. Ох, як глибоко зне-навиділа я ту брудну долину, ту долину, в котру мусила про те все назад вертати!

— Я непотрібна, я камінь, з мене ніколи щось порядне не вийде! — виривалось з розпучкою з моїх уст раз по раз, і гарячі, тяжкі сльози котились по лицю... — Бабусенько моя золота!..

.....

Але то все минулося, і я стала «спокійна».

Не плачу більше при таких нагодах. Не лютую і не змагаюся з ніким, лише тісно мені тут. Тісно й глухо, і якийсь тайний, пожираючий жар палить мені душу. Щоби його задавити, щоб не завмерти, читаю в кожній вільній хвилині, читаю ночами... Між ними і мною росте пропасть. Вони всі завдають мені болю, свідомо й несвідомо, замучують мене безоглядно. Кожне слівце, що тітка промовить до мене, звучить болюче в моїй душі. А вуйко... о, він добрий, але чому він криється із своєю любов'ю до мене? Чи мене не вільно любити?

* * *

Завтра кінчу двадцятий рік.

Як скоро минули літа, не лишаючи по собі ніякого сліду! Справді, безслідно, одностайно, як і всі дні та години, прожиті в пильнім безділлі. В мене лише виробилася сильна свідомість, що я тягар, над котрим добрі люди мусять і без любові мати милосердя! Без любові! Це те грізне слово, що лишило майже криваві сліди в моїм серці. Ні, ні, окрім моєї дорогої бабуні, не любив мене ніхто на світі!

Понура, ненаситна туга володіє мною, і дух мій утомлений, хоч не сотворив нічого. Він лише мучився і побивався об якийсь мур, котрим мій світ обведений. Я хотіла би чогось... не знаю ясно, чого... що мене вдоволяло би або що мене зробило би сильною, могутньою!.. Я поринула би у щось цілою душею, так як тепер потопаю в кожній дрібній роботі цілою душею... Ах! Я хотіла би чогось!

Та ба!

Чотири стіни, проймаючий гамір дитячий, глумливі безсердечні слова моєї рідні, бездушна одностайність, що пригнітає душу, вузькоглядність, самолюбство — оце світ, в котрім я засуджена жити!

Але смерті я про те все не бажаю. Я страшно хочу жити! Я пила би це життя! Що це таке?

Боже мій! Чому не змилосердиться щось або хтось наді мною? В чім лежить моя провина, що моїм думкам і чуттю поставлено щось, немов межу? Що я немов віддана комусь на наругу і не належу собі! Я чую в собі проблиск якоїсь сили, та що з того! Її зацитькає та груба сила, що панує довкола мене всевладно...

* * *

Колись-то вечором відбувалася в нас нарада. Оба кухні радилися з родичами, який завід вибрати собі на ціле життя.

— Я буду професором, як батько! — казав молодший. — Візьму навіть ті самі предмети: географію й історію. Чоловік має собі добрий дохід, не залежний від нікого; неділя, свято вільні, до того вакації, а «перша»*, — сміявся хитро, — має також свої добрі сторони, коли який багатий татуньо хоче її бачити в свідоцтві свого сінка.

* «Перша» — найвища оцінка в школі.

— Ти можеш собі, про мене, бути й професором. Учися хоч би й по-хінськи!* — обізвався Муньо, старший, — а я рішився піти на медицину, і на тім кінець!

— На медицину? Ні, Мунечку! — запротестував вуйко флегматично. — Медицина — задорога наука. Ти маєш ще сестри, Лена вже доросла, а Катуня потребує ще довго батьківського старання. Я тебе не можу на медицину посилати.

— А Наталка, татку? І Наталка ще є! — вмішалася нараз мала семилітня Катя, що сиділа десь в кутику й прислухувалась з поважною міною розмові.

Мені уступила вся кров з лиця. Оці дитячі уста завдали несвідомо несказанні муки моєму серцю, котрим годі було уйти. Я склонила голову глибше над шитвом і шила пильно.

— Наталка? — обізвався Муньо. — Для неї не потребує ніхто капіталів складати. Вона має своїх двадцять років і нехай оглядається за яким мужем. Не правда, Наталко? Воно, правду сказавши, вже таки би й час. Ми, молоді, розуміємо це неабияк!

Він розсміявся голосно й, засунувши зухвалим рухом руки в кишені, поглянув визиваюче на мене.

Я видержала той погляд спокійно.

— Авжеж, Муню, для сиріт не складає ніхто капіталів. Я належу до тих, над котрими добрі люди мусять мати милосердя й без любові, — відповіла я.

— Добре відповіла, Наталко! — замітив він злосливо. — Я знав, що мої слова дадуть добрий відгомін. Впрочім, обходять мене в цій хвили моя доля найбільше. Ти, отже, віддашся, Лену візьму до себе, коли буду доктором, а з Катєю дасте собі, отче, і самі раду; з неї вийде колись неябьяка красуня!

— Який ти мудрий для себе! — обізвалася Лена люто. — Я вийшла би вже найліпше, спустившись на твою ласку. Ні! Дякую дуже за неї! Нехай батько забезпечить нас сам,

* По-хінськи — по-китайськи.

а ти вибери собі інший фах. З тебе був би такий доктор, як з мене... ну, лучче най не кажу! Я знаю твою любов до ближніх!

— Лена правду каже, ти не можеш іти на медицину, — обіззався знов вуйко. — Я би тобі радо помагав, ти в мене найперший син, але й дівчата мої діти. Не правда, Павлінко?

— Чому не правда, Мілечку? — відповіла жінка своїм звичайним коротким, енергічним тоном. — Розуміється, що дівчата також наші діти. Але в мене є одна думка... Мілечку, я думаю вже давно над тим, щоби він пішов на медицину, хоч, розуміється, не нашим коштом.

— Ну, так і що ж за думка в тебе, Павлінко?

— В мене така думка, Мілечку...

— Го-го! Я знаю, мамочко, що ви хочете казати! — перебив її, сміючись, Муньо. — В вас є та думка, щоби я з якою багачкою заручився. Не так?

— Так, мій сину! — відповіла тітка. — Я справді об тім і думаю. Лиш тим чином міг би ти піти на медицину. Чи це, може, зле?

— Зле настільки, мамочко, що я хочу бути свобідним. А заручившись, обтяжив би себе зараз якимись романтичними обов'язками. Я в романтику й ідеали не бавлюся. Я хочу діпняти лише одну ціль, а ціль та — багатство. Все проче для мене річ побічна.

— Навіть і ми, твої сестри, Муню? — вмішалася знову Лена, промовивши голосом, що аж тремтів з якоїсь внутрішньої лютості.

— Не впадай в трагедію! — відповів він згірдливо. — Я мушу піти на медицину. А коли батько не зможе мене сам удержувати, то я заручуся з якоюсь багачкою. Між нами сказавши, мав би я вже одну, гм... гм... — Він усміхнувся многозначно і глипнув скося на матір. І вона всміхнулася. Він був її любимцем і згоджувався з нею під кожним зглядом знаменито.

— Вгадайте, мамочко!

— Не маю часу на здогади, мій сину.

— Ну, то я сам скажу! Що ви сказали би, наприклад, про Ольгу С.? — Він закинув одну ногу на другу і глипнув на матір. Її лице осталося при тих словах все однакове, кам'яне, зимне.

— Ольга С.? Ну, — казала, мовби роздумуючи, — вибір не злий. Вправді, вона делікатної будови й дуже розпещена, звичайно, як всі одиначки, при тім трохи й зарозуміла, але коли вона тобі, сину, до вподоби, то й мені також.

— Вона за тебе не піде, Муню! На те спустись! — кликнула насмішливо Лена.

— За мене не піде?

— За тебе не піде! Ти з усіх хлопців найменше її обходиш; вона романтична натура, не забувай цього. Окрім того, вона буде вибирати, вона й може вибирати, бо дійсно маетна дівчина.

— Не думай лише так, — обізвався він так само глумливо. — Я дійсно не знаю, кого би могла бажати собі за мужа, як не лікаря. Ти, бачу, не береш таких справ досить *реально*. Чи думала ти коли-небудь над тим, що властиво мужчина, а що жінка? Мужчина — то «все», а жінка — то «нічо». Ви, дівчата, від нас залежні, як ті рослини від сонця, від воздуха. Чуєш ти?! Ми надаєм вам смислу, поваги, значення, одним словом, все. А коли вона хоче вибирати, то нехай собі з Богом вибирає. Мені не тяжко й деінде обглянутися. Вигідних партій у світі ще найдеться. Дівчата підростають раз у раз, як ті гриби; і всі вони хочуть заміж вийти, всі що до одної! Може, ти хочеш остатись старою панною?

Вуйко й тітка розсміялися, а й Лена скривила уста до усміху. Мені вдарило в лице, немов полум'я.

Нічим є жінка?

І такий бездушний, обмежений хлопець осмілився говорити в такий спосіб о жінках? Що давало йому до того

ЗМІСТ

ЦАРИВНА	3
I	3
II.	26
III	71
IV	89
V.	105
VI	135
VII.	162
VIII	171
IX	181
X.	217
XI	231
XII.	242
XIII	259
XIV	282
XV.	291
XVI	299
XVII.	320
XVIII	330
XIX	341